

Uskonnonfilosofia ja empiirinen tutkimus

■ Simo Knuuttila

Kun uskontotieteen virkoja alkoi syntyä erooppalaisiin yliopistoihin sata vuotta sitten, oli varhaisen uskontotieteen innoittajana ennen muuta ajatus, että antropologinen tutkimus voisi olla tieteellistä siten kuin luonnontiede.

Keskeisiä tieteellisen uskonnontutkimuksen uranuurtajia olivat Edward Tylor ja James Frazer. Heidän mukaansa tieteellinen uskontotutkimus perustuu alkuperäiskantojen uskontoista kerättyihin empiirisiin aineistoihin, joita tutkitaan Darwinin evoluutioteoriaan pohjautuvan kulttuurievoluution näkökulmasta. Tutkimusmalli sai innostuneen vastaanoton, koska se vastasi oman aikansa käsityksiä tieteellisestä tutkimuksesta ja siirsi kulttuurin tutkimusta historiallis-kielitieteellisestä perinteestä lähemmäksi luonnontiedettä. Uskontotieteen varhaisvaiheet Suomessa liittyivät samaan murrokseen. Edward Westermarck oli kulttuuriantropologian suuri vaikuttaja sekä tieteellinen esikuva Tylorin ja Frazerin evoluutiomallia seuraaville suomalaisille uskontotieteilijöille.

Uskonnotutkijoiden seuraavat sukupolvet suhtautuivat varhaiseen tiedemalliin kuitenkin torjuvasti. Kriitikkojen mielestä sen lähdetutkimus oli amatöörimaista ja sen perustana oli kuvitteellinen oletus, jonka mukaan uskonnon varhaismuodossa oli kysymys pyrkimyksestä hallita ympäristöä virheellisen jumalaoletuksen avulla. Vääränä pidettiin myös ajatusta, että kehittyneemmissä yhteiskunnissa tiede korvaa uskonnon, koska se antaa paremmat vastaukset uskonnon keskeisiin kysymyksiin. Ajatus uskonnosta tieteen kehittymättömänä edeltäjänä osoitti, että uskonnon varhaismuotoja tulkittiin kritiikkömästi oman ajan käytäntöjen näkökulmasta.

Kritiikki oli sen verran tylyä, että evolutionaarinen uskonnon alkuperää koskeva keskustelu hävisi uskontotieteessä, jossa korostuivat toisaalta empiirinen kenttätyö ja toisaalta funktionalistiset

ja strukturalistiset selitysteoriat. Paljon huomiota uskontotieteilijöiden ja myös teologien piirissä sai Rudolf Otton näkemys redusoitumattomasta uskonnollisesta peruskokemuksesta. Ottoa seuraavat uskontotieteilijät pyrkivät ymmärtämään uskontoa, kuten sanotaan, sen omista lähtökohdista. Mircea Eliaden vertaileva myyttitutkimus oli tämän suuntauksen tunnettu edustaja viime vuosisadalla – hän uskoi löytävänsä eri kulttuurien myyteistä uskonnollisen kokemuksen toistuvia ilmaisumuotoja. Muissa suosituissa humanistis-painotteisissa lähestymistavoissa uskonnontutkimus on liitetty kansanrunouden ja perinteen tutkimukseen tai humanistiseen hermeneutiikkaan tavoitteena uskonnollisen toiminnan ymmärtäminen ilman reduktiivisia selityksiä. Tällaiset lähestymistavat antavat tilaa lähteille, mutta niihin liittyy myös metodisia ongelmia, jotka ehkä aiheen luonteen johdosta korostuvat uskontotieteessä.

Tätä taustaa vasten on kiinnostavaa, että ajatus uskontotieteestä luonnontieteellisiin selityksiin pyrkivänä evoluutioteoreettisena tieteenä palasi näyttämölle 1990-luvulla kognitiivisen uskontotieteen muodossa (*Cognitive Science of Religion*, CSR). Minkä ajateltiin muuttuneen varhaisen tiedemallin osakseen saaman kritiikin jälkeen? Pascal Boyer selittää ohjelmallisessa kirjassaan *Ja ihminen loi jumalat. Miten uskonto selitetään*, että uutta on evoluutiopsykologian kehitys sekä kognitiivisen ja aivotutkimuksen edistyminen. Oletetaan, että ihmisen käyttäytymistä voidaan tutkia selvittämällä aivoihin ohjelmoituneita perustavia informaation käsittelymalleja, joita Boyer nimittää käsitteelliseksi skeemoiksi. Niistä muodostuu ajattelutapojen taustalla oleva esitietoinen hahmotusrunko. Osa siitä voi pitää biologisena adaptaationa. Kognitiivisen uskontotieteen mukaan uskonto syntyi esihistoriallisena aikana siten, että geneet-

tisesti koodattujen tiedollisten rakenteiden mukaan toimivat esivanhemmat olivat erittäin alttiita reagoimaan kaikkeen tavanomaisesta poikkeavaan ja intuitionvastaiseen, koska tällainen taipumus oli hyödyllinen elämälle uhanalaisessa ympäristössä. Erityisesti heidän uhkakuville altis mielensä kiinnittyi mielikuvituksen muodostamiin ajatuksiin yliluonnollisista näkyttömistä toimijoista. Tällaisilla käsityksillä oli epidemian kaltainen leviämismekanismi niiden eksistentiaalisen merkittävyyden johdosta. Jumalajatus vastasi myös aistipohjaisen tiedollisen järjestelmän avoimeksi jättämiin kysymyksiin. Usko jumaliin ei siten ole kognitiivisen uskontotieteen mukaan itse biologinen adaptaatio, mutta se on adaptiivisiin kykyihin läheisesti liittyvä taipumus. Sellaisena se edelleen on kulttuurista riippumaton ihmistietoisuuden esikäsitteellinen perusosa, jonka vaikutus näkyy myös kulttuurien kehittyneissä uskonnoissa. Suomalaisista tutkijoista erityisesti Ilkka Pyysiäinen on saanut kansainvälistä näkyvyyttä kognitiivisen uskontotieteen kehittäjänä.

On kiinnostavaa, että kognitiivinen uskontotiede pitää uskoa yliluonnollisiin olioihin uskontojen kulttuurista riippumattomana perustasona ja ihmisiä ehkä tiedostamattomalla tasolla luonnostaan uskonnollisina, *Born believers*, kuten Justin Barretin lapsipsykologinen teos on otsikoitu. Viime vuosisadalla tunnetut teologit, esimerkiksi Paul Tillich ja Ludwig Wittgensteinin filosofiasta vaikutteita saaneet ajattelijat, kuten D. Z. Phillips, pyrkivät tulkitsemaan kristinuskon niin sanotun modernin ihmisen näkökulmasta. He esittävät, että uskonnollinen kieli ei ole filosofista tai tieteellistä kieltä eikä se varsinkaan esitä Jumalaa yliluonnollisena oliona, jonka kanssa ihmiset olisivat tekemisissä. Kognitiivisen uskontotieteen näkökulmasta tämä on väärä käsitys uskonnon perustasta. Yleismaailmallinen uskontotaipumus on nimenomaan suuntautunut yliluonnollisiin toimijoihin. Voisi ehkä sanoa, että uskonto ei sisällä erityistä teoriaa siitä, miten jumalat ovat olemassa, mutta sen käytännöissä oletetaan, että jumalat ovat olemassa. Uskonnollisen kielen realismin näkökulmasta olisi outoa osallistua uskonnollisiin

toimintoihin ja olla toisaalta varma, että jumalat eivät ole yliluonnollisia olioita. Hilary Putnam, yksi viime vuosikymmenten näkyvimmistä filosofiista, kuvaa asennettaan omaan juutalaiseen uskoonsa sanomalla, että hänellä on itsessään kaksi puolta ja että hän pitää ateistiseen tieteellisen maailmankuvaan pitäytyvän osan itsessään kokonaan erillään juutalaiseen uskoon liittyvää osasta. Tällainen vaikuttaa jakautuneelta kaksoiselämältä.

Kognitiivisen uskontotieteen teorioihin on kohdistettu samanlaista kritiikkiä kuin yleensä evoluutiopsykologiaan. Sen oletukset varhaishistoriasta ovat kuvitteellisia, myös empiirinen evidenssi esitietoisille ajattelumuodoille on usein vähäistä. Suopeimmat uskonnonfilosofit pitävät sitä kuitenkin kiinnostavana tutkimusohjelmana, joka relativoi tieteiden raja-aitoja ja jonka hypoteeseille saattaa löytyä lisäevidenssiä. Heidänkin mielestään kognitiivisen uskontotieteen heikkouksiin kuuluu, ettei se ole pyrkinyt rakentamaan siltoja perinteisiin uskontotieteen lähestymistapoihin esimerkiksi osoittamalla kausaalis-mekanismisten selitysmallien relevanssia kulttuurisidonnaisemmille tavoille ymmärtää uskontoa.

Kirjallisuutta

- Barrett, Justin, *Born Believers: The Science of Childhood Religion*. New York: Free Press, 2012.
- Boyer, Pascal, *Ja ihminen loi jumalat. Miten uskonto selitetään*, suom. Tiina Arppe. Helsinki: WSOY, 2007.
- Putnam, Hilary, *Renewing Philosophy*. Cambridge, MA: Harvard University Press, 1991.
- Pyysiäinen, Ilkka, *Supernatural Agents: Why We Believe in Souls, Gods, and Buddhas*. New York: Oxford University Press, 2009.
- Visala, Aku, *Naturalism, Theism and the Cognitive Study of Religion*. Surrey: Ashgate, 2011.
- Watts, F. ja L.P. Turner (toim.), *Evolution, Religion, and Cognitive Science: Critical and Constructive Essays*. Oxford: Oxford University Press, 2014.

Kirjoitus perustuu yhteiskuntatieteen filosofian huippuyksikön (TINT) järjestämällä tieteidenvälisen keskustelun foorumilla (AID: www.helsinki.fi/tint/aid.htm) 7.4.2014 pidettyyn puheenvuoroon.

Kirjoittaja on Helsingin yliopiston teologisen etiikan sekä uskonnonfilosofian professori (emeritus).